

סיפורי המקרא ברצפת הפסיפס של בית הכנסת בחוקוק: דו"ח ביניים לעונות 2011–2017

מתיו גריי
אוניברסיטת בריגהם יאנג

שועה קיסילביץ
רשות העתיקות ואוניברסיטת תל אביב

ג'ודי מגנס
אוניברסיטת צפון קרוליינה
בצ'אפל היל

רענן בוסתן
אוניברסיטת פרינסטון

קרן בריט
אוניברסיטת מערב קרוליינה

דניס מיזי
אוניברסיטת מלטה

הקדמה

חורבת חוקוק שוכנת במזרח הגליל התחתון, כ-6 ק"מ צפונית-מערבית לכנרת. האתר נמצא על ראש גבעה מתונה מוקפת מדרונות המאפשרים עיבוד חקלאי וממערב לה עמק פורה. בשולי הגבעה מצפון נמצא מעיין עין חוקוק. שרידי היישוב העתיק, ששטחו לפי ההערכה יותר מ-30 דונם, מכוסים בחלקם בחורבות הכפר יקוק (כ-10 דונם) מן מאה ה"ט-הכ', שהיה קיים עד 1948.

תולדות האתר על-פי המקורות ההיסטוריים

האזכור הראשון של חוקוק במקורות ספרותיים מופיע בספר יהושע יט: לד ושם נזכר המקום כיישוב בתחום נחלת שבט נפתלי:

וַיְהִי גְבוּלָם מִחֶלֶף מֵאֵלֹן בְּצַעֲנַיִם וְאֲדָמִי הַנֶּקֶב וַיִּבְנֶאֱלֵעַד לְקַיִם וַיְהִי תְּצַאֲתָיו הַיַּרְדֵּן. לִי וְשֵׁב הַגְּבוּל יָמָּה אֲזוּנֹת תְּבוּר וַיֵּצֵא מִשָּׁם חֹקְקָה וַפָּגַע בְּזַבְלוֹן מִנֶּגֶב וּבְאֶשֶׁר פָּגַע מִיָּם וּבִיהוּדָה הַיַּרְדֵּן מִזְרַח הַשָּׁמֶשׁ.

מבט מהאוויר לכיוון דרום-מזרח ולכנרת על אתר החפירות בחוקוק

הכפר העתיק (שטח 2000)

חפירות בשרידי הכפר הקדום (שטח 2000) חשפו מכלול בנייה של שתי יחידות מגורים נפרדות, שנבנו בתחילת המאה ה' לספירה, קרוב לזמן הקמתו של בית הכנסת: יחידה 1 (המערבית) ויחידה 2 (המזרחית) ולהן קיר משותף. כל יחידה מורכבת משני חדרים צמודים. בחצי השני של המאה ה' לספירה נוספו למכלול הבנייה חדרים ממערב, מצפון ומזרח. קירות הבתים נבנו מאבני שדה שחלקן עובדי, והם השתמרו חלקית לגובה של יותר מ-2 מ'. רצפות החדרים עשויות מטיח או מעפר כבוש. בחצרות המבנים נמצאו אבני שחיקה, משקולות נל, משקולות סחיטה מאבן, אבן שחיקה מטיפוס Olynthus וכלי אבן אחרים וכן חפצים שונים מעצם. הממצאים מעידים על פעילות עיבוד תוצרת חקלאית לצורכי תושבי הבתים, ואולי זו גם עדות לייצור בכמות תעשייתית במקום. בדיקות בממצא הפלאו-בוטני מצביעות על מציאותן של כמויות גדולות של גלעיני זיתים כתושבים וצמחי חרדל.

לא נמצאו סימני חורבן בשטח 2000. שני מכלולי המגורים ננטשו בסוף המאה ה' עד תחילת המאה ה' לספירה. במשך הזמן התמוטטו המבנים, תחילה הגגות ועליהם קרסו הקירות. על הרצפות הצטברו רובדי הרס שכללו עפר, שרידי גגות נפולים ואבני הקירות, וכן ממצאים שונים ובהם כלי שחיקה וגלגלת אבן, שהייתה במקורה כנראה על הגג (לא נמצאה עדות לקומה שנייה). במקצת החדרים שמסביב ליחידות המגורים נמשך השימוש בתקופה המוסלמית הקדומה.

בית הכנסת מן המאה ה' לספירה ומבנה ציבור מימי הביניים (שטח 3000)

בית הכנסת

שרידי בית כנסת ומעליו מבנה הציבור מימי הביניים נמצאו תחת שרידי הכפר יקוק. בית הכנסת מן המאה ה' נבנה בתכנית בזיליקה בכיוון צפון-דרום. למבנה קיימת כניסה ראשית בקיר הדרומי, הפונה לירושלים, ופתח נוסף משוער היה בקיר המזרחי (ליד כתובת ההקדשה וספין פסיפס הפילים). שלושה קירות סטילובט, שעליהם הוצבו שורות העמודים, מפרידים בין אולם התווך והסיטראות במזרח, בצפון ובמערב. מידות המבנה 15x16-20 מ'. רצפת אולם התווך נמוכה ב-20 ס"מ ממפלס הרצפה בסיטראות. הסטילובט המערבי של מבנה הציבור מימי הביניים בנוי על הקיר המערבי של בית הכנסת ומכסה אותו. מתחת למפלס רצפת הפסיפס של בית הכנסת לא נמצאה עדות לקיום בית כנסת קדום יותר, או מפלס רצפה קדומה יותר מזו של בית הכנסת המתואר. קיר קדום יותר ושונה בצורת בנייתו ובכיוונו נמצא מתחת לסטילובט הצפוני של בית הכנסת, כנראה שריד למבנה קדום שתפקידו ותארוכו אינם ידועים. שתי אבני גזית צמודות זו לזו, שיצרו מדרגה העולה ממערב

לפי כמה אזכורים בספרות התלמוד, המציינים שמות חכמים שפעלו במאות הג' והד', חוקק היה כפר יהודי בתקופה הרומית המאוחרת והביזנטית. הוא נזכר בשמות "חיקוק"/"חוקק"/"חוקק", ושניים מתושביו נזכרים בשמותיהם. בתלמוד הירושלמי (פסחים א ד, כז ע"ג) נזכר אדם בשם "יוחנן חיקוקיא", שהפקיד אצל רבי חייא הגדול בערב פסח שק כפול (טעון על חמור) ובו חתיכות לחם. לפי התלמוד הבבלי (פסחים יג ע"א), החמץ הופקד אצל "יוחנן חיקוקא". במקום אחר (ירושלמי, שביעית ט א, לח ע"ג) מסופר על ריש לקיש שהיה ב"חיקוק" (בכ"י וטיקן: "חוקק") וראה את אנשי המקום "מגלגלין בחרדל". ועוד נזכר בתלמוד הירושלמי (סנהדרין ג י, כא ע"ד) "ר' חזקיה חוקק", חכם מתושבי הכפר, תלמידו של רבי ירמיה.

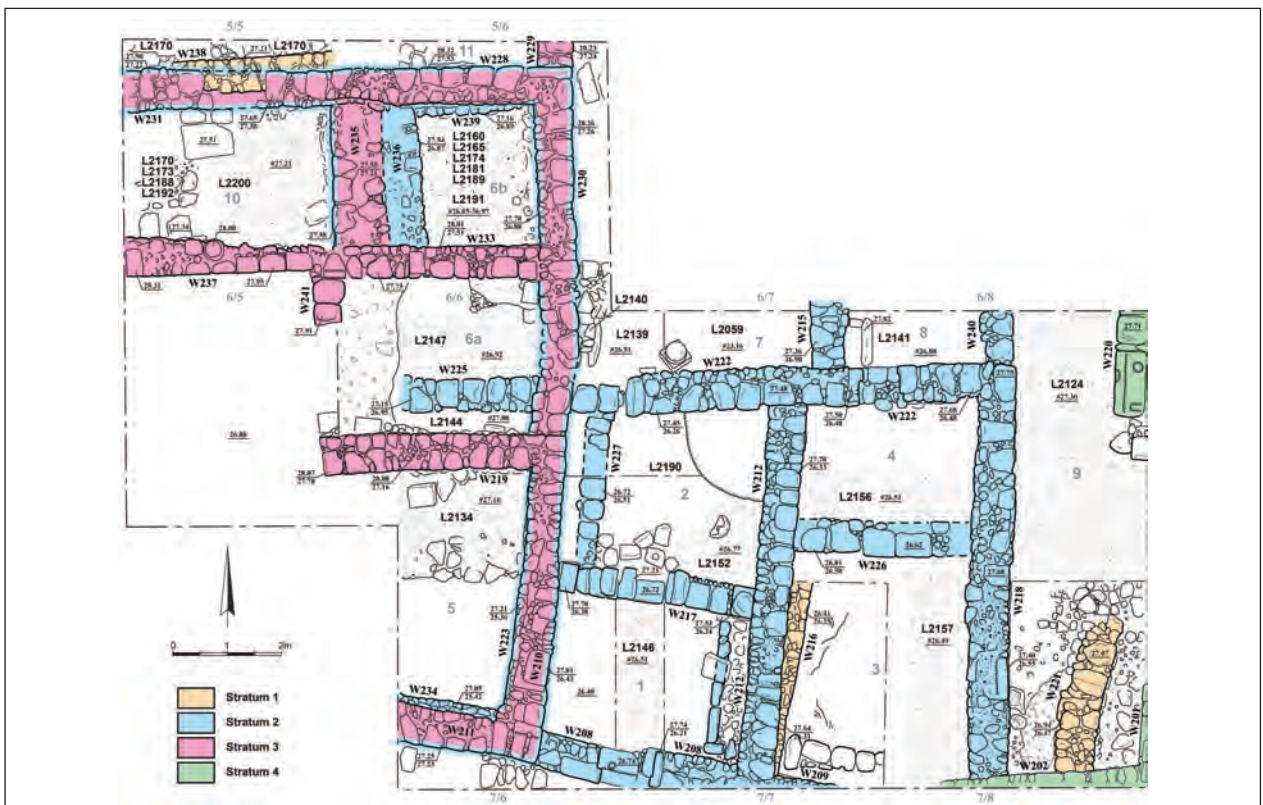
חוקק מוזכרת בתיאורי צליינים בימי הביניים ככפר מוסלמי בשם "יקוק". גם במסמכי מינהל ומיסוי מן התקופה העות'מאנית ומתקופת המנדט נזכר הכפר בשם "יקוק" ומתואר כיישוב חקלאי מוסלמי.

תולדות המחקר הארכאולוגי

הראשונים לערוך סקר עתיקות בחוקק היו ו' גירין, אשר ביקר במקום ב-1875, וק' קונדר וה"ה קיטשנר, שערכו סקר בשרידי האתר ב-1887 מטעם קרן החקר הבריטית (Palestine Exploration Fund). בשנים 1956-1957 נסקר האתר בידי ב' רבני מטעם אגף העתיקות של מדינת ישראל ובמסגרתו גם נערכה חפירה מצומצמת במערות קבורה מהתקופה הרומית שמצפון לאתר. ב-1968 נהרס הכפר העות'מאני ונתרו ממנו במרכז האתר ערימות של אבנים ובהן גם אבנים עתיקות. מאז נערכו בשרידי האתר סקרים נוספים בידי סוקרים שונים, ביניהם י' טפר וי' שחר, צ' אילן וע' ליבנר.

מאז שנת 2011 נערכות בחוקק חפירות בידי משלחת ארכאולוגית המורכבת מאוניברסיטאות אחדות, בניהולה של ג' מנגס ובעזרת ש' קיסילביץ'. על אף עדות ליישוב שהתקיים במקום שנים רבות, החל בתקופת הברונזה הקדומה, מאמר זה מתרכז רק בשרידי הכפר הרומי-ביזנטי ובעיקר בשרידי של בית הכנסת, שהוקם בראש הגבעה בתחילת המאה ה' לספירה.*

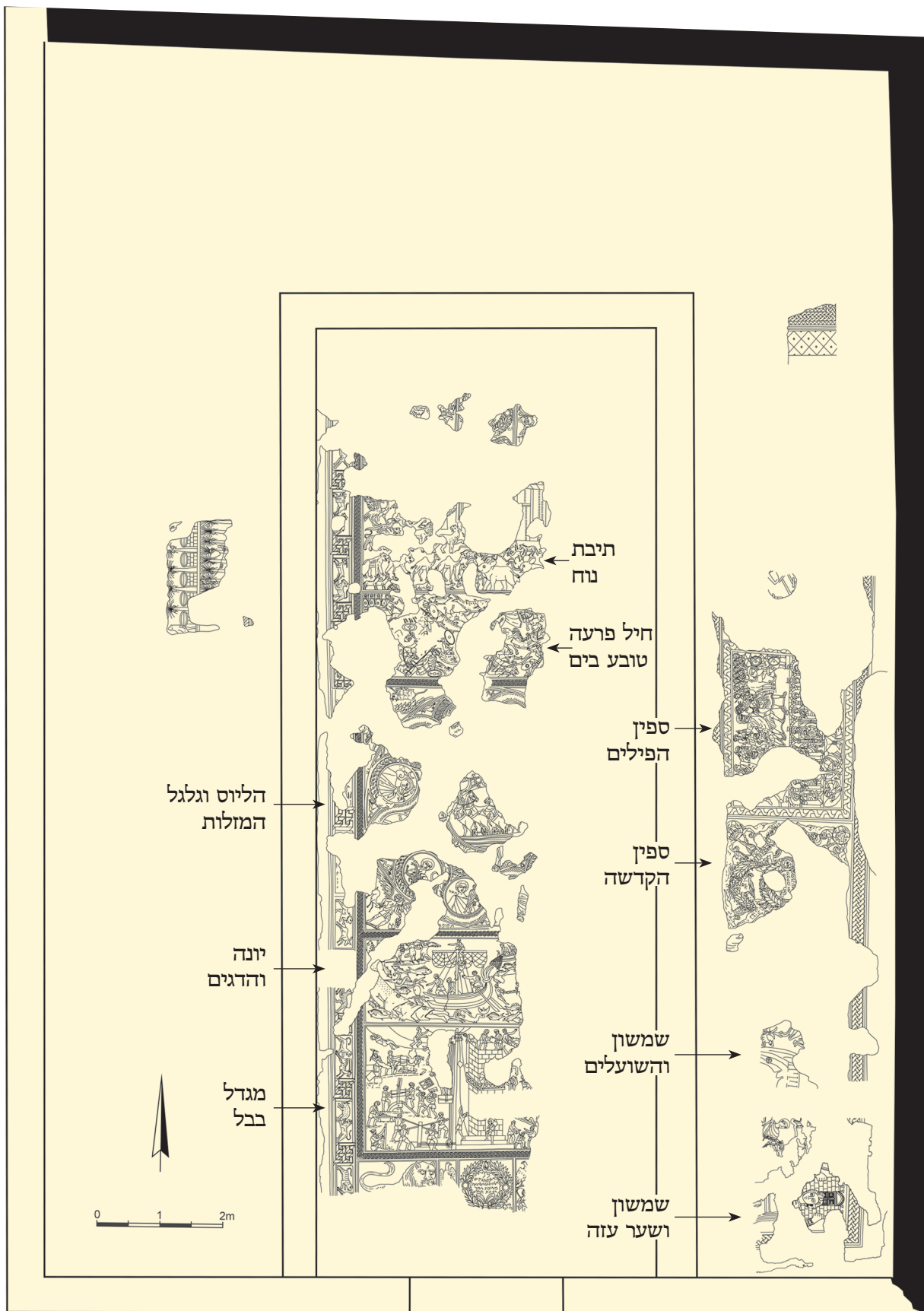
* ואלה המשתתפים במאמר זה: ג'ודי מנגס (מנהלת); שועה קיסילביץ' (עזרת למנהלת); מתיו ג'יי ודניס מ'יו (מנהלי שטח 3000); קרן בריט ורענן בוסתן (פסיפסים). שרטוט: סלאבה פירסקי; צילום: ג'ים הברמן; צילום אוויר: Griffin Higher Photography. המוסדות הבאים הם חברי מאגד פרויקט חפירות חוקק כיום: אוניברסיטת צפון קרוליינה בצ'פ'ל היל; אוניברסיטת ביילור; אוניברסיטת בריגהם יאנג; אוניברסיטת טורונטו. אסירי תודה אנו על הסיוע במימון מאת חברי המאגד וקרן נאמנות קינאן; מועצת המשלחות של National Geographic Society ותכנית וייאט גרנט; קרן הספרייה הקלסית ע"ש לוב; מרכז ללימודי יהדות, קרוליינה; החברה הבינלאומית לקטקומבות; ספריית דמברטון אוקס; קרן הזיכרון לתרבות יהודית; הקרן לארכאולוגיה מקראית; ותורמים פרטיים רבים.

תצלום ותכנית של שרידי מבני המגורים בשטח 2000

תצלום אוויר של בית
הכנסת והמבנה מימני
הביניים בסוף עונת 2017.
בהיקף נראים הקירות
החיצוניים והסטילובט
של המבנה, ובמרכז
הפסיפסים שנחשפו
בחלקו הדרומי של אולם
התווך של בית הכנסת.

תכנית משוחזרת של בית הכנסת עם הפסיפסים

חוליות עמודים מבית הכנסת שנמצאו בשימוש משני לתמיכת הסטילובט של הבניין מימי הביניים

חוליית עמוד מכוסה בטיח מצויר מבית הכנסת שנמצאה בשימוש משני כתמיכה לסטילובט הבניין מימי הביניים

הפסיפסים

אולם התווך והסיטראות של בית הכנסת מרוצפים בפסיפסים צבעוניים ובהם סצנות פיגורטיביות ערוכות בספינים. תיאור הסצנות להלן מתחיל בספינים שבפסיפסי הסיטרה המזרחית, בכיוון מדרום לצפון, ועובר בהמשך לאלו שבאולם התווך, בכיוון מצפון לדרום.

פסיפסי הסיטרה המזרחית ספין שמשון ושער עזה

הספין בקצה הדרומי של הסיטרה המזרחית פונה לכיוון אולם התווך (מערבה) ומציג את הסיפור המובא בשופטים ג: טז, שבו מתואר שמשון הנמלט מעזה, נושא את שער העיר על כתפיו. שמשון מוצג כדמות גדולה מאוד ביחס לדמויות

למזרח, נמצאו מושתתות על רצפת הפסיפס בקצה הדרומי של אולם התווך – אולי שרידי בימה שפורקה בעת בניית מבנה הציבור בימי הביניים.

שברי כלי חרס ומטבעות שנמצאו בתעלת היסוד של הקיר המזרחי של בית הכנסת ותאריך פחמן 14 של דגימת פחם מתשתית הפסיפס מצביעים על כך שבית הכנסת נבנה בתחילת המאה ה' לספירה. לא ברור מתי ומאיזו סיבה יצא בית הכנסת מכלל שימוש. בשרידיו אין כל סימן להרס על ידי שריפה. ייתכן שהפסיפסים ניזוקו בהתמוטטות המבנה, אולי כתוצאה מרעידת אדמה שאירעה לאחר נטישת הבניין. מפולת המבנה מכסה רובד עפר שהצטבר מעל הפסיפס. נראה שלפחות חלק מהפריטים האדריכליים של בית הכנסת הוצאו מהמקום מאוחר יותר, כנראה לשימוש במבנה שהוקם בימי הביניים. באותה עת הונח רובד מילוי מעל הפסיפסים והמפולות, כתשתית לרצפת המבנה החדש שהוקם במפלס שהיה גבוה מהם בכ-1 מ'.

תכנית משוחזרת של בית הכנסת

שועלים. גם כאן מוצג שמשון כענק, לובש טוניקה מקושטת במדליון עגול (*orbiculum*), למותניו אבנט עבה ועל כתפו גלימה אדומה הנופלת בשני קפלים אנכיים לצד שמאל של הטוניקה. בשני הספינים שמשון לבוש בגדים אופייניים לחיילים מהתקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית. משמאל (צפונית) לשמשון נראים זוגות השועלים שזנבותיהם קשורים בלפידים דולקים, כמתואר במקרא, הרצים כאילו כל אחד לכיוון אחר.

ספין ההקדשה

צפונית לפסיפס שמשון והשועלים נמצא ספין רבוע ובמרכזו מדליון ובו כתובת עברית. עיצוב הספין מפנה את המתבונן למדליון שבאמצעו, בהדגשת מרכזיותה של הכתובת. הכתובת מוקפת זר ובו משולבים בארבעת הצדדים מעגלים שבתוכם ראשים: שני ראשי נשים וראש גבר בעיגול העליון, כולם מביטים לכיוון הכתובת. סביר שמתחת למדליון המרכזי היה במקור מעגל נוסף שבו ראש גבר. בארבע פינות הספין מתוארות ארבע דמויות גברים, *atlantes*, המחזיקים את הזר. הם לובשים מכנסיים הדוקים חגורים במוטן ומגפיים רכים. פלג גופם העליון חשוף ושרירי החזה מודגשים, וידיהם מורמות מעלה לתמוך בזר. גירלנדה רציפה, המתפתלת מעל כתפיהם השמאליות ומאחוריהם, מחברת בין הדמויות. רגליהם ניצבות על כדורים בארבע פינות הספין. בכדורים מוצגים פני אדם או מסיכות. כל כדור מורם על ידי דמויות עירומות ומכונפות (קופידונים, *putti*). ייתכן שהכתובת במרכז הספין, ששרדה רק בחלקה, מנציחה את בניית בית הכנסת וכוללת ברכה לאלה ששומרים באדיקות על כל המצוות, או לאלה אשר תרמו למפעל הבנייה.

ספין הפילים

צפונית לספין ההקדשה נמצא ספין גדול ובו פסיפס יוצא דופן מכל הבחינות – פסיפס הפילים. בניגוד לשאר הספינים שלאורך הסיטרה המזרחית, ספין ההקדשה וספין הפילים פונים מזרחה, וייתכן שיש בכך כדי להעיד על קיומו של פתח בקיר המזרחי של המבנה. התיאור בספין מחולק לשלוש רצועות המתרחבות כלפי מעלה. מדובר כנראה בסיפור ששיאו מתואר ברצועה העליונה, במפגש בין שתי הדמויות הגדולות. הרצועה התחתונה מציגה כנראה סצנה לאחר קרב, שבה נראים גופותיהם של חיילים וגם פר ופיל ורוכבו. הרצועה האמצעית מתארת ארקדה עם דמויות של שמונה נערים ניצבים בתוך קשתות ואוחזים בניצבי חרבות נתונות בנדנים. במרכז, ביניהם, יושבת דמות גדולה יותר של גבר. כל הגברים לובשים טוניקות וגלימות מקושטות באות היוונית Η (*eta*). סמל המצביע על מעמדם הגבוה. מעל כל אחד מהם מוצב נר דולק. הדמות בגומחה המרכזית היא של גבר בעל שער שיבה, יושב על כס ומחזיק מגילה.

שמשון נושא את שער עזה

האחרות, בעל שיער קצר ומסולסל בצבע חום-אדמדם. הוא לובש טוניקה חגורה באבנט עבה ועליו גלימה אדומה ומחזיק בשתי ידייו את שער העיר על כתפיו. בחלק הפסיפס שמתחת לדמות שמשון ומשמאלו נראים סוסים ורוכבים – אולי פלשתים.

ספין שועלי שמשון

צפונית לתיאור שמשון הנושא את שער עזה יש עוד תיאור ממעשי הגיבור המקראי: סיפור שמשון והשועלים המובא בשופטים טו: ד-ה. החלק ששרד בפסיפס כולל חלק מפלג גופו העליון וירכיו של שמשון, וחלקים משני זוגות

שמשון והשועלים

ספין ההקדשה

ברצועה העליונה מוצג מפגש בין שתי קבוצות גברים ובראש כל קבוצה ניצבת דמות שחשיבותה מודגשת על ידי גודלה ומיקומה. חברי כל קבוצה מביטים בציפייה על המפגש הדמיוני שבין הדמויות הראשיות. מפגש זה, הנראה כרגע של פיוס, הוא מוקד התיאור ברצועה העליונה ושיאו של הסיפור כולו המוצג בספין זה. הקבוצה שבצד שמאל כללה במקורה שמונה גברים אוחזים בידם חרבות ובראשם גבר קשיש בעל זקן ושער שיבה. כל הדמויות לובשות טוניקות וגלימות – אלו הן אותן הדמויות הנראות ברצועה האמצעית. ראש הקבוצה מצביע באצבע ידו הימנית כלפי מעלה, בוודאי לשמים, ומחזיק בידו השמאלית חפץ, אולי מטבע או חרב, שאותו הוא מציע לדמות הגדולה השנייה, שממולו.

ספרה עם ראש אדם או מסכה בספין ההקדשה

ספין הפילים (מימוץ) וספין ההקדשה (משמאל)

ספין הפילים

וההסכם שנחתם בסופו בין הסלבקים והמלך והכוהן הגדול החשמונאי יוחנן הורקנוס הא'.

פסיפסי אולם התווך

תיאורי הפסיפסים שבאולם התווך מופנים כלפי הנכנס בפתח הראשי, שבמרכז הקיר הדרומי של בית הכנסת, ומסתכל לעבר הקצה הצפוני של האולם. הספינים מוקפים מסגרת רצועה מפוארת מורכבת ממסגרות מלבניות ומתוארות בה לסירוגין סצנות ציד של בעלי חיים, שביניהן מפרידים ריבועים מעוטרים במיאנדרים גיאומטריים בפרספקטיבה תלת־ממדית.

ריצוף אולם התווך כולל חמישה ספינים המתארים, מצפון לדרום, תיבת נוח וזוגות חיות; חיל פרעה טובע בים סוף; הליוס וגלגל המזלות; יונה הנביא נבלע בלוע שלושה דגים; ובניית מגדל בבל. ספינים קטנים יותר בקצוות הצפוני והדרומי של אולם התווך מעוטרים באריות, עיטים וכתובת בתוך זר.

תיבת נוח

הספין הצפוני ביותר באולם התווך מתאר את תיבת נוח וזוגות חיות, כנראה לפני עלייתם לתיבה (בראשית ו: 1-2; ח: י). זוגות החיות ערוכים בשורות הפונות אל מרכז הספין. בין החיות הניתנות לזיהוי חמורים, פילים, דובים, גמלים,

ראש הקבוצה שמימין לבוש כמו מלך במסע צבאי והוא מעוטר בסמלים המעידים על כך: שריון חזה ממתכת (קיראס), בגד עליון, גלימה (*chlamys*) ונזר על מצחו. בידו הימנית הוא מצביע על פר שהוא אוחו בקרנו בידו השמאלית. הדמות מלווה בפלנקס של חיילים חמושים ושני פילי קרב. נוכחות הפלנקס, פילי הקרב והנזר שלראשו מצביעים על היותו מלך יווני ולא קיסר רומי. לבושו, למרות זאת, אינו הלניסטי אלא מתאים ללבוש הקיסרים בשלהי העת העתיקה. הדבר עולה בקנה אחד עם נטייה אנאכרוניסטית באומנות להציג לבוש בסגנון עכשווי גם כשמדובר בתיאור של אירוע מתקופה קדומה בהרבה.

בפסיפס הפילים חסרות כתובות המזהות את מהות הסצנות המתוארות ואת זהות הדמויות. נוכחות פילי קרב ומלך יווני עטור נזר וגלימה סגולה הוא ייחודי בקורפוס האומנות הידוע בין עיטורי בתי הכנסת הקדומים. בכל יתר בתי הכנסת, נושאי עיטורי הפסיפסים הם סיפורים מקראיים. כאן, לעומת זאת, האיכותגריפיה מעידה על אירוע היסטורי, אמיתי או מדומה, שאירע בתקופה הקלסית המאוחרת או בתקופה ההלניסטית. פירושים אפשריים לעיטור ספין זה הם סיפור מקראי מהתנ"ך עצמו או ממקורות יהודיים אחרים או נוצריים; אירוע כלשהו מימי מרד המקבים ובייחוד ממסורת הקשורה למוות על קידוש השם; המפגש האגדי בין אלכסנדר מוקדון והכוהן הגדול היהודי; ואולי המצור הסלבקי על ירושלים בימי אנטיוכוס ה-VII סידטס

הרצועה העליונה של ספין הפילים

ספין תיבת נח

בין מרכבות וסוסים נופלים. התיאור מגלה זיקה חזקה לשירת הים (שמות טו: א-יט, כא), שבה הפרשים, הסוסים ומרכבות צבא מצרים נורקים לים. הדגש בתיאור מוטיב זה משקף אולי מסורת של קריאת פרק זה כחלק מהפולחן בבתי הכנסת בארץ-ישראל בשלהי העת העתיקה.

הפסיפס מציג את חיילי צבא מצרים בלבוש צבאי, רומי באופיו, נופלים ממרכבות רתומות לסוסים הנהוגות בידי חיילים נוספים וכולם מותקפים או נטרפים על ידי דגים פראיים. החיילים, הדגים ובעלי חיים מפוזרים בשטח הספין בסידור המדגיש את האנדרלמוסיה והאלימות שבאירוע. ההקבלה היחידה לסצנה זו נמצאה ברצפת הפסיפס של בית הכנסת בוואדי חמאם, הנמצא במרחק לא רב מדרום לחוקוק. הדבר מעיד על רפרטואר של נושאים משותפים, שהיו מקובלים בעיטורי רצפות בתי כנסת באזור זה. בספרות חז"ל שכיחים תיאורים של ים סוף, הבולע ופולט את גופותיהם של חיילי מצרים לעיני בני ישראל כהוכחה לתבוסת המצרים. דגי הפרא המעטרים את הספינים בשני האתרים נועדו כנראה להציג את כוחו הרב של הים לבלוע ולפלוט את החיילים הטובעים, נושא שאולי יש לו רמזים בתלמוד הבבלי. ישנם מקורות רבניים המקשרים בין ענישת המצרים בים סוף לקבוצות או יחידים אחרים הנענשים בידי אלוהים בגלל גאוותם, בהם דור המבול ובוני מגדל בבל, סיפורים שגם הם מתוארים בפסיפס אולם התווך של בית הכנסת בחוקוק.

פרט של זוג חמורים בספין תיבת נח

נמרים, אריה ולביאה, נחשים, כבשים, שועלים ויענים. בקרבת מרכז הסצנה נותר קטע יחיד שהשתמר מהתיבה, שצורתה כקופסת עץ ניצבת על רגליים. מימינה (מזרחה) מוצג מבנה בעל גג רעפים שהשתמר חלקית. הקשר בין התיבה ובין המבנה אינו ברור מכיוון שחלק הפסיפס שחיבר ביניהם ניזוק על-ידי בור מאוחר.

חיל פרעה טובע בים סוף

הספין שדרומית לזה של תיבת נח מציג תיאור בלתי שגרתי של סיפור קריעת ים סוף וטביעת חיל פרעה (שמות יד-טו). חיילי פרעה נראים בו נטרפים על-ידי דגים גדולים הפוזרים

ספין טביעת חיל פרעה בים סוף

דג בולע אחד מחיילי פרעה, פרט מספין טביעת חיל פרעה בים סוף

חלק משם החודש כסלו. מזל החודש מרחשוון שמתחת לו מוצג כעקרב מול חזה דמות הגבר. מזל חודש תשרי מוצג בדמות אדם קטן המחזיק מאזניים, האנשה של צדק.

הליוס וגלגל המזלות

במרכז רצפת אולם בית הכנסת נמצא ספין גדול, רבוע, המתאר את הליוס ומחזור גלגל המזלות, נושא המופיע ברצפות פסיפס עוד בשמונה בתי כנסת בני התקופה וכן בכתובת בבית הכנסת בעין גדי. סידור מרכיבי העיטור של הליוס וגלגל המזלות בחוקוק נדיר. הסידור השכיח בנוי משני מעגלים חד-מרכזיים עם הליוס בתוך המעגל הפנימי ומסביב סימני המזלות בשתיים-עשרה מסגרות טרפזיות שוות בגודלן. בחוקוק, לעומת זאת, סימני המזלות נתונים בתוך מעגלים שזורים זה בזה. ההקבלה היחידה לכך נמצאה בבית הכנסת ביפיע.

במדליון הליוס שבמרכז הפסיפס בחוקוק השתמרו ירח, כוכבים, קרני השמש ומרכבה בעלת ארבעה גלגלים רתומה לארבעה סוסים לבנים. בגלל הנזק שנגרם לדמות הליוס הנהוג במרכבה, אין לדעת אם הוא הוצג כהאנשה של אל השמש היווני-רומי (כמו בחמת טבריה, בית אלפא ונערן), או שמא הוצג כשמש (כמו בציפורי). קטעי כתובות, כנראה בעברית, נותרו ברצועה המפרידה בין מדליון הליוס לרצועת סמלי המזלות.

סימני המזלות של חודשי השנה נתונים כאמור בשנים-עשר מעגלים שזורים זה בזה מסביב למדליון. החודשים שהשתמרו מוצגים בדמות גברים צעירים מגולחים למשעי, מלווים בשמות החודשים בעברית ובסימנים התואמים את החודשים. מעבר לכתפי הגבר בחודש טבת מוצג מזל החודש על-ידי עזים בעלת זנב דג. מתחתיו (לצד דרום) נותר רק

חודש טבת עם עזרים

הליוס וגלגל המזלות

חודש תשרי עם מאזניים

חלק ממרכבת הליוס שנראים בו גלגלי המרכבה וסוסים לבנים

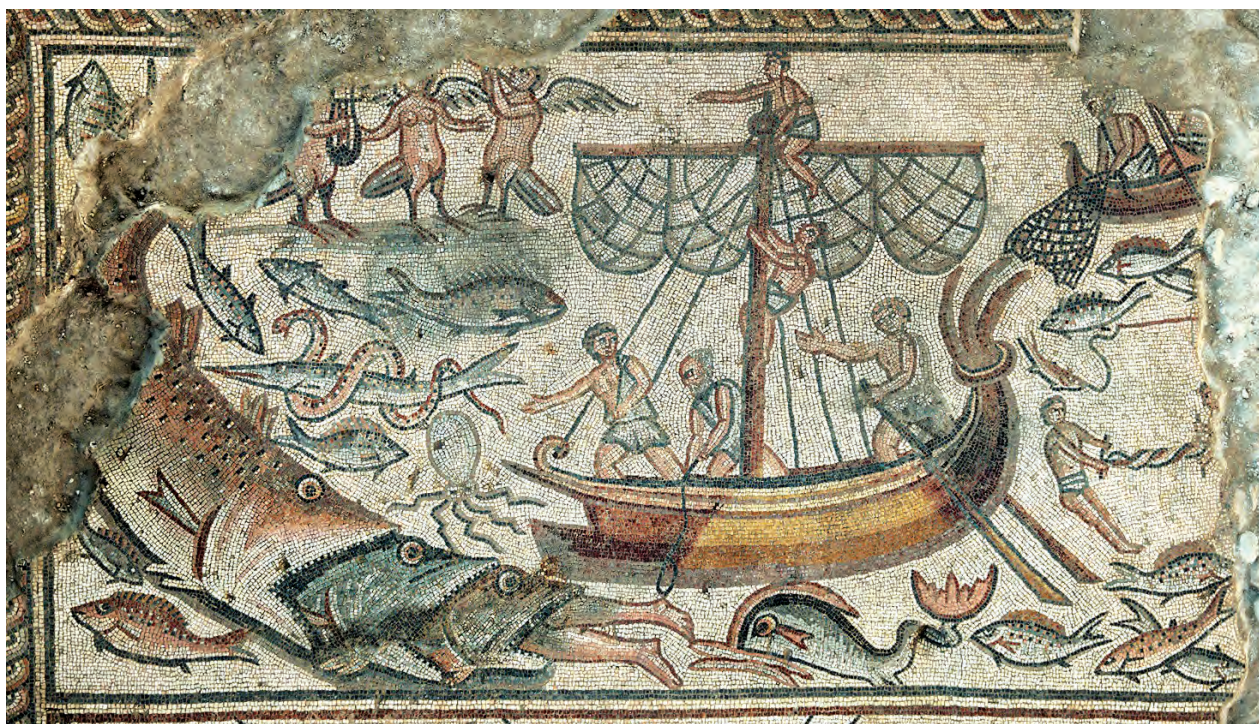

האנשה גברית של תקופת תשרי

האנשות של עונת השנה מוצגות בפינת הספין. העונה היחידה שהשתמרה בשלמותה היא עונת תשרי (סתיו) – בפינה הדרום-מערבית. העונה מוצגת כגבר מכונף המחזיק ביד אחת מקל ואשכול ענבים ובידו השנייה אווז בקרני איילה. מימין לדמות נראות שתי תאנים. הגבר לובש טוניקה קצרה האופיינית לעובדי כפיים. האנשת עונה בדמות גבר היא ללא תקדים בעיטורי בתי הכנסת הקדומים. בבתי כנסת אחרים, שבהם מוצגים גלגל המזלות והליוס, עונת השנה מתוארת כדמויות נשים, שבדרך כלל אינן מכוונות.

יונה והדגים

בספין שמדרום לגלגל המזלות מוצג הקטע מסיפור יונה הנביא, שבו הוא מוטל לים בידי מלחי האונייה ונבלע על-ידי דג גדול (יונה א: יב-טו; ב: א). הסיפור מתואר בתפאורה מלאה דימויי ים, הכוללת סצנות מחיי יום-יום בים: מימין למעלה, ספינת דיג קטנה עם דיג מטיל רשת; מתחת, שני דייגים, לבושים בבגד קצר המכסה את חלציהם, סוחטים רשת דיג נטפת מים. במרכז הסצנה אוניית מפרשים גדולה עם צוות של חמישה מלחים, שניים מהם מטפסים על התורן. גבר מזוקן וקרח-למחצה שבמרכז האונייה – אולי רב החובל – מוריד למים חבל שלולאה בקצהו. מתחת לה נראות רגלי יונה בולטות מפיו של דג גדול, אשר נבלע על-ידי דג גדול ממנו, שגם הוא נבלע על-ידי דג גדול עוד יותר. בשמים, בפינה העליונה משמאל, שורה של שלושה

ספין יונה

מגדל בבל

הספין שנמצא דרומית לסצנת יונה מתאר את בניית מגדל בבל (בראשית יא: א-ט) ואת עונש אלוהים על המעשה. האנדרלמוסיה והאלימות המתוארות בספין הן תגובת האל על חטא ההיבריס (התנשאות, יוהרה) של בני האנוש. הפועלים, הנבדלים זה מזה על-ידי התסרוקות, הזקנים, הבגדים ואפילו צבע עורם, מייצגים בני עמים שונים. תוצאות הענישה מוצגות על ידי נפילת כמה מהפועלים מן הפיגומים ומחבלי הגלגלות כשראשם כלפי מטה אל מותם ועל-ידי מריבה הפורצת ביניהם. במרכז הסצנה הולך ונבנה מגדל מרובע. היבטים שונים בתהליך הבנייה, כולל חציבת אבנים, נגרות, ומערכת מורכבת של גלגלות, מוצגים סביב המגדל. מקבילה לסצנת מגדל בבל ידועה רק מבית הכנסת בוואדי חמאם ושם המגדל מצולע ולא מרובע.

הערות על פסיפסי חוקוק

אפשר לזהות כמה נושאים חוזרים בפסיפסי בית הכנסת, כגון המוטיבים של מים והשמדת החיים, בין שאלו בני אדם

פרט בספין יונה: שלושה דגים בולעים את יונה

יצורים היברידיים, המורכבים שלושתם מראש וגוף עירום של אישה וכנפיים, עכוז בולט ורגלי ציפור, העומדים על ענן סערה. השלישייה רוקדת ומנגנת בחליל ובנבל, ומושכת את תשומת לבו של המלח והוא מצביע עליה מראש התורן. צורתם ההיברידית, ענן הסערה ומופע הנגינה אינם משאירים ספק שהכוונה להרפיות-סירנות (harpies/sirens). עם זאת, זהו התיאור הוודאי הראשון של סיפור יונה שנמצא עד כה בעיטורי בתי כנסת.

ספין מגדל בבל. האבנים מיומין הן בנייה מאוחרת, אולי מדרגות בימה שנבנתה על גבי הפסיפס

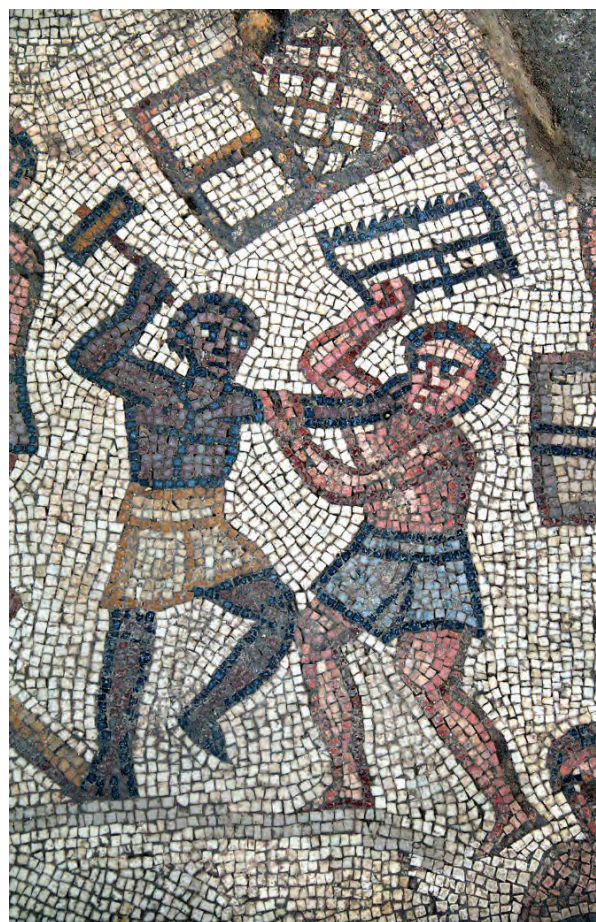
נגרים מנסרים קורה בספין מגדל בבל

ובין שאלו בעלי חיים. כוחם הנורא של המים בולט במיוחד בספינים באולם התווך: תיבת נח, חיל פרעה טובע בים סוף, ויונה הנביא נבלע על-ידי שלשה דגים. התמונות של משבר וחורבן תואמות את הדגש במאבק עם כוחות זרים בסיטרה המזרחית, כגון מלחמות עם ישראל עם הפלשתים ועם היוונים. גם הספין של מגדל בבל מצביע על תוצאות אלימות של התנשאות בני אנוש, הנחלקים לפי שפתם ומוצאם.

כמכלול, הפסיפסים מחוקק מעוררים ספק בשאלה, האם מאחד אותם נושא או מוטיב משותף, והאם אפשר בכלל לזהות בהם מסר אחיד. עם זאת, קווי הדמיון בין פסיפסי חוקק וואדי חמאם מעידים על כך שנושאים מסוימים היו בעלי חשיבות מיוחדת לקהילות יהודיות בגליל התחתון.

המבנה הציבורי מימי הביניים

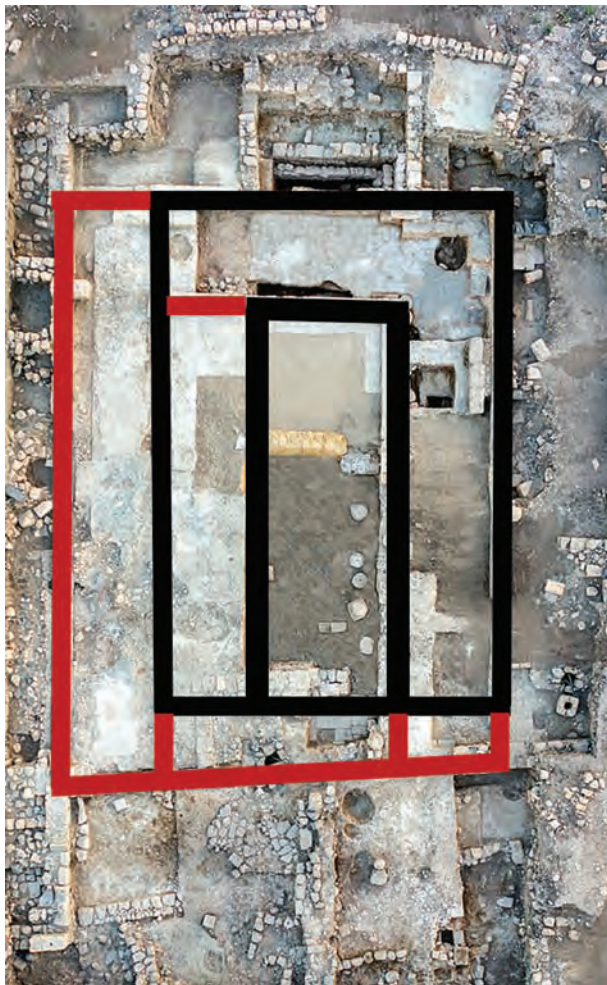
בתקופה הצלבנית-איובית-ממלוכית (המאות הי"ב-הי"ג) הוקם מבנה ציבורי מונומנטלי מעל שרידי בית הכנסת הקדום במפלס של מטר מעליו. המבנה היה גדול יותר מקודמו ונעשה שימוש משני בקירות המזרחי והצפוני של בית הכנסת ובחלקיו האדריכליים, אך הוא כלל הרחבה לדרום ולמערב והגיע בממדיו ל-17.8x24 מ'. כמו בית הכנסת שקדם לו, המבנה מימי הביניים הוא בעל תכנית בזיליקה ולו שלושה פתחים בקיר המזרחי ולפחות פתח אחד בקיר המערבי. אולם התווך מופרד מהסיטראות בצדדים מזרח, צפון ומערב על-ידי סטילובט, אשר במזרח ובצפון בנוי מאבנים מסותתות שעליהן ניצבו בסיסים גבוהים ועמודים.

ריב בין פועלים בספין מגדל בבל

גור מגלף בעץ (מאחורי אוזנו כלי עבודה), בספין מגדל בבל

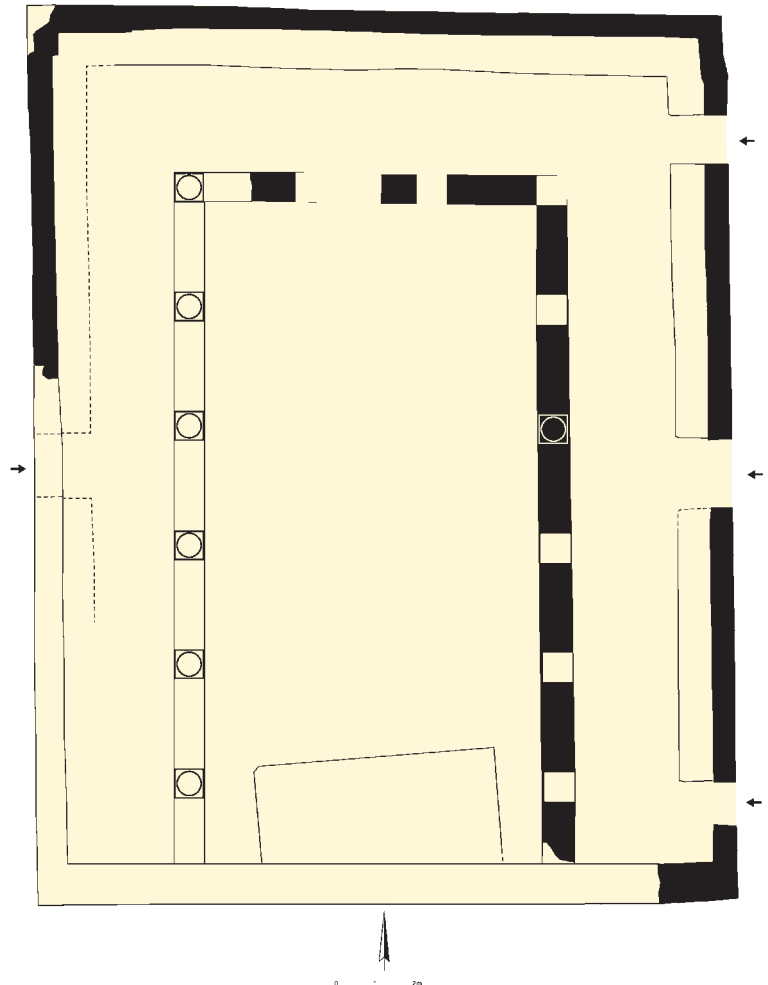

תכנית משולבת של בית הכנסת (שחור) ושל המבנה הציבורי מימי הביניים (אדום)

בסיטראות המזרחית והצפונית ובפינה הצפונית-מערבית של אולם התווך השתמרו קטעים קטנים מאוד של פסיפסים לבנים מעוטרים בעיטורים צבעוניים גיאומטריים וצמחיים. כלי חרס שנמצאו מתחת לרצפה מצביעים על תאריך הבנייה במאות הי"ב-הי"ג. שתי שורות של ספסלים מאבני בנייה, שנלקחו מבית הכנסת הקדום, הקיפו את פנים הבניין מן הצדדים מזרח, צפון ומערב, רמז לשימוש הקודם במבנה כבית כנסת ולא כנסייה או מסגד. אם אכן כך הדבר, ניתן אולי לזהותו עם בית הכנסת בכפר יקוק, שעליו דיווח אשתורי הפרחי בתחילת המאה הי"ד: "ושם ראינו בית כנסת ברצפה ישן נושן".

סיכום

תוצאות החפירות הארכאולוגיות בחוקוק מצביעות על קיומה של קהילה יהודית כפרית משגשגת בגליל התחתון

תכנית משוחזרת של מבנה הציבור מימי הביניים: שחור - שרידים קיימים (קירות, סטילובטים, בסיסים, ועוד); לבן - שחזור שרידים משוערים שטרם נחשפו; אפור - שחזור שרידים באזורים שנחפרו

הסטילובטים בצדדים אלה חופפים את קו הסטילובטים של בית הכנסת, ואילו במערב הסטילובט נבנה מעל הקיר המערבי של בית הכנסת (אזור זה טרם נחפר). אבני הסטילובטים, העמודים, והבסיסים נלקחו כנראה לשימוש חוזר מחורבות בית הכנסת.

פריטים אדריכליים מבית הכנסת הקדום, בהם חוליות עמודים מטויחים, שעדיין נותרו עליהם חלק מקישוטיהם המצויירים (עלי קיסוס וגפנים באדום וצהוב), הונחו לאורך יסוד הסטילובט המזרחי של המבנה הציבורי ומתחתיו כדי לתמוך בבסיסי עמודיו. תמיכה נוספת לבסיסי העמודים בסטילובט המזרחי והמערבי ניתנה על ידי קירות תמך קצרים ומסיביים. יסוד רצפת המבנה מורכבת מרובד עבה של חומר יצוק, מעליו רובד של אבנים קטנות ומעליהם רובד עבה של טיח.

הפינה הצפון-מזרחית של בית הכנסת (למטה במרכז) והמבנה מימי הביניים עם הסטילובט והבסיסים (במרכז התמונה)

- http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25304&mag_id=125 (2017) ארכיאולוגיות 129
ג' מגנס, ש' קיסילביץ, מ' גריי, ד' מיזי וק' בריט, "חוקוק 2017", חדשות ארכיאולוגיות 130 (2018)
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25419&mag_id=126
- D. Amit, "Mosaic Inscription from a Synagogue at Horvat Huqoq", *Bible History Daily* (January 2013), <https://www.biblicalarchaeology.org/daily/biblical-artifacts/inscriptions/mosaic-inscription-from-a-synagogue-at-horvat-huqoq/> (accessed 8/26/2018).
- K. Britt and R. Boustán, *The Elephant Mosaic Panel in the Synagogue at Huqoq: Official Publication and Initial Interpretations* (Journal of Roman Archaeology Supplementary Series 106), Portsmouth RI 2017.
- M.J. Grey, "'The Redeemer to Arise from the House of Dan' - Samson: Apocalypticism and Messianic Hopes in Late Antique Galilee", *Journal for the Study of Judaism* 44 (2013), pp. 553–589.
- J. Magness, "Samson in the Synagogue", *Biblical Archaeology Review* 39/1 (2013), pp. 32–39, 66–67.
- J. Magness, S. Kisilevitz, K. Britt, M. Grey and C. Spigel, "Huqoq (Lower Galilee) and Its Synagogue Mosaics: Preliminary Report on the Excavations of 2011–13", *Journal of Roman Archaeology* 27 (2014), pp. 327–355.
- J. Magness *et al.*, "The Huqoq Excavation Project: 2014–2017 Interim Report" *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 380 (2018), pp. 61–131.

המזרחי במאות הה'–הו' לספירה. תושביה בנו בית כנסת מונומנטלי ובו פריטים אדריכליים מגולפים, רצפות פסיפסים ועיטורי טיח צבעוני ומכוריר. אם גם המבנה מימי הביניים שמעליו אכן בית כנסת, הוא לא פחות חשוב מקודמו מפני שלא ידוע כמעט דבר על היישוב היהודי באזור זה במאות ה"ב–ה"ג.

שרידי בית הכנסת בחוקוק אינם פתוחים למבקרים. הפסיפסים הוצאו ממקומם לצורך שימור ובורות החפירה מולאו בעפר. תקוותנו היא שלאחר סיום החפירות יפתח האתר לביקורי הקהל.

ספרות נבחרת

- ע' ליבנר וב' ארובס, "סיכום מפעל החפירות בח'רבת ואדי חמאם – כפר מן התקופה הרומית בגליל", *קדמוניות* 149 (2015), עמ' 28–39.
- ג' מגנס, ש' קיסילביץ, מ' גריי, צ' שפיגל, ב' גוררון, ב' קוסנס וק' בריט, "חוקוק 2014", *חדשות ארכיאולוגיות* 128 (2016)
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25057&mag_id=124
- ג' מגנס, ש' קיסילביץ, מ' גריי, ד' מיזי וק' בריט, "חוקוק 2015", *חדשות ארכיאולוגיות* 128 (2016)
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25060&mag_id=124
- ג' מגנס, ש' קיסילביץ, מ' גריי, ד' מיזי וק' בריט, "חוקוק 2016", *חדשות*